

ŞƏMİSTAN

**AZƏRBAYCANIN İLK HƏRBI
TƏYYARƏÇISI
FƏRRUX AĞA QAYIBOV**

BAKI – 2007

Kim təyyarədə uçmayıbsa, deməli, ənginliyin əsrarəngiz gözəlliyindən xəbəri yoxdur

General Əliağa Şıxlinski
«Zabitin dəftəri»ndən

Biz sələflərimizdən külü yox, odu qoruyub-saxlamaq istəyirik.

Jan Jores

Hər bir qəhrəman millətin özünə verdiyi qiyməti yüksəldir. Şanlı əsgərlərin tale yolu və şücaəti Vətən tarixinin səhifələrini zənginləşdirir. Azərbaycanın müstəqillikdən əvvəlki 200 illik tarixi Rusiya imperiyası və SSRİ ilə bağlı olub. Lakin bu, azərbaycanlılara özündə Vətən sevgisini qorumağa mane olmayıb və onlar digər xalqlarla yanaşı, Rusiya, Ukrayna və Belarusun azad olunmasında fəal iştirak edib. 90 il bundan əvvəl, Birinci Dünya müharibəsi zamanı da məhz belə olub. O zaman üç mindən artıq azərbaycanlı döyüş meydanlarında əsl fədakarlıq nümayiş etdirib. Böyük Vətən müharibəsi illərində də belə olub. Azərbaycanlılar digər millətlərlə çiyin-çiyinə misilsiz qəhrəmanlıq nümunələri göstəriblər. Bunun nəticəsidir ki,

Poruçik Fərrux ağa
Qayıbov, Peterburq,
1914-cü il

Azərbaycan oğullarının adları sovet salnaməsinə qızıl hərfələrlə yazılıb.

Azərbaycanlıların hərbi şücaət nümunələri, həmçinin, qədim annalarda da əksini tapıb. Belə ki, hələ 800-cü ilin sonunda tanınmış ərəb şairi Buhturi Beyrutda nəşr etdirdiyi divanda azərbaycanlıların mərdlik və cəsarətini vəsf edir, onların gücü və qılınca bağlılığından heyrətlənirdi.

Keçmişə baxdıqda biz bugünkü və gələcək nailiyyətlərimiz üçün ilham alırıq. Belə milli baza, vətənpərvərlik məktəbinə arxalanaraq, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi yolunda daha da möhkəmlənirik.

"Misilsiz qəhrəmanlıq" ifadəsi, güman ki, şablona çevrilib. Lakin ona nəfəs verilsə, bu ifadə əsl mənasını bərpa edər. Bunu ilk azərbaycanlı təyyarəçi, Rusiya imperiyasının hava qüvvələrinin tərkibində xidmət etmiş, çar ordusunun poruçiki Fərrux ağa Qayıbovun (1891-1916) qəhrəmanlıq tarixi sübut edir. Hərbi tarixçi, polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzirinin kitabı da məhz onun barəsindədir.

Qədim Ağalar nəslinin davamçısı Fərrux ağa Məmmədkərim ağa oğlu Qayıbovun şəcərəsi orta əsrlərə, XV əsrə gedib çıxır. Bu nəslin parlaq nümayəndələrindən biri də böyük şair Molla Vəli Vidadi (Qayıb) olub (1709-1809). Yeri gəlmişkən, görkəmli sərkərdə Əliağa Şıxlinskiyə həyat yoldaşı və məsləkdaşı Nigar xanım Qayıbova da bu nəslin nümayəndəsidir. O, tarixə ilk azərbaycanlı şəfqət bacısı kimi daxil olub. Rusiya imperiyasının yazılmamış qanunları müsəlmanları zabit heyətinə qəbul etməyə icazə verməsə də, məhz rus ordusunun "artilleriya allahı" kimi tanınan general Şıxlinski Fərrux ağa Qayıbova

nüfuzlu Konstantinov Artilleriya Məktəbinə daxil olmağa kömək etmişdi. Beləliklə, Qazax rayonunun Salahlı kəndindən olan gənc hərbi karyerasının ilk addımlarını atdı. O zaman Qayıbov hələ bilmirdi ki, onun həyatı şimşək çığılcımı kimi parlaq, lakin qısa olacaq.

1913-cü ildə hərbi məktəbi bitirərək podporuçik rütbəsi alan Fərrux Ağa xidmət etmək üçün 39-cu artilleriya briqadasına göndərilir, sonradan isə məşhur "İlya Muromets-16" ekipajına qəbul edilir. 1916-cı il sentyabrın 25-də bütün Rusiya qəzetləri "İlya Muromets-16" hərbi təyyarəsinin dörd alınan qırıcısına qarşı təkbaşına döyüşündən yazırdı. Qeyri-bərabər döyüşdə cəsur təyyarəçilər düşmənin üç təyyarəsini məhv edərək, canlı qüvvə və texnikasına böyük zərbələr endirmişdilər. Təəssüf doğuran isə onların özlərinin də həlak olmaları idi.

Bu hadisə 1916-cı il sentyabrın 12-də Vilnüs istiqamətində Borunı adlı yerdə baş verir. "İlya Muromets-16" təyyarəsinin heyət üzvləri - poruçiklər D. Makşeyev, M. Raxlin, F. Qayıbov və O.Karpov ölümündən sonra IV dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeni ilə təltif olunublar. Bu gün Fərrux Ağa Qayıbovun təltif olunması haqqında sənədin surəti Bakıdakı Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunur.

F. Qayıbovun ekipajı o zaman üçün yenilik olan "İlya Muromets" təyyarələrini mənimsəyən uzaqməsafəli ağır bombardmançılar eskadrilyasında xidmət edirdi. Rusiyanın milli qüruru sayılan bu təyyarələri rus-Baltiya zavodunun aviasiya bölməsinin baş konstrukturu İ.İ. Sikorski yaratmışdı. Belə bir təyyarənin və qəhrəman heyətin tələf olması xəbəri onların hərbi yoldaşları tərəfindən ürək ağrısı ilə qarşılanmışdı. Bütün müharibə boyu belə bir faciə yalnız bir heyətin başına gəlmişdi. Poruçiklərin son döyüşə yollandığı Minsk quberniyasında onların xatirəsinə matəm mərasimi təşkil olunmuşdu. Həlak olmuş qəhrəmanların döyüşçü dostları isə onların məzarını axtarıb-tapacaqlarına söz verirdilər. Çünki artıq hamı bilirdi ki, "İlya Muromets-16"nın heyəti əsl hərbi ehtiramı ilə dəfn edilib. Bu barədə alman təyyarəsindən atılmış məktubda xəbər verilir. Doğrudan da, məzar tapıldı, lakin 90 il sonra, artıq bizim dövrümüzdə bərpa edilmiş Almaniyanın Boruna kəndinin qəbiristanlığında. Məlum oldu ki, düşmən təyyarəçilərinin igidliyinə heyran qalan almanlar həqiqətən də onları bütün hərbi əməllərə uyğun ehtiramla dəfn ediblər. Çünki hava döyüşü zamanı rus poruçikləri heç də hər kəsin göstərə bilməyəcəyi şücaəti göstərmişdilər. Bu, Kayzer ordusunun zabitlərini o qədər mütəəssir etmişdi ki, onlar qəhrəmanlığa ehtiram göstərmək qərarına gəlmişdilər.

Bu məzarlığın axtarışları uzun çəkib. Çox illər əvvəl ilk azərbaycanlı təyyarəçinin qohumları Krevo yaxınlığına səfər etsə də, həlak olmuş təyyarəçilərin məzarını tapa bilməyib. Yalnız bu yaxınlarda Belarus mütəəssisləri - Smorqonşınada Birinci Dünya müharibəsinin tarixini həvəslə tədqiq edən N. Markova, V. Prixaç və A. Bumay məzarı tapmağa müvəffəq olublar. Hərçənd, artıq Azərbaycan, Rusiya və Belarus vahid dövlətin tərkibində deyillər və bu suveren dövlətlərin hər birinin öz yeni tarixi və inkişaf yolu var, qəhrəmanlarımız eyni

olaraq qalır. İndi Belarus hökuməti əfsanəvi təyyarə heyətinə abidə ucaltmaq qərarına gəlib. Qəhrmanlığın milliyyəti olmur. Bu, elə bir zirvədir ki, onu yalnız müzəffər insanlar haqq və ədalət naminə, müstəqillik və azadlıq naminə, ən nəhayət, hər bir xalq üçün vacib olan ümumbəşəri dəyərlər naminə fəth edə bilərlər.

Bizim zəngin milli-hərbi salnaməmiz var. Fərrux ağa Qayıbov kimi şəxsiyyətlərin xatirəsi yeni nəsillərə Azərbaycan xalqının alilik, mərdlik və ərlik potensialını dərk etməyə imkan verir. Belə qəhrəmanlar daim bizim ürəklərimizdə yaşayacaqlar.

Faimə Axundova (Qayıbova)

Xalqımızın bahadır oğullarının hərbi şöhrəti çox-çox qədimlərdən gələn möhkəm köklərlə, özüllərlə bağlıdır. Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində üç mindən çox sırası, iki yüzə qədər də ali rütbəli zabıt həmyerlimiz vuruşdu. Onların sırasında məşhur general Əliəğa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, İbrahim ağa Usubov, Hüseyn xan Naxçıvanski, Feyzulla Mirzə Qacar, Əbdülhəmid bəy Qayıtaşı, Həbib bəy Səlimov, Əmir Kazım Qacar, Cavad bəy Şıxlinski, Məhəmməd Mirzə Qacar, dörd dəfə "Müqəddəs Georgi" ordenli, Nijeqorod draquın alayının rotmistri Teymur bəy Novruzov, praporşik Lütfuli bəy Vəkilov, poruçik Osman ağa Gülməmmədov, kornet Sayad bəy Zeynalov və hərbi təyyarəçi poruçik Fərrux ağa Qayıbov da vardı.

İyirmi beş yaşlı poruçik Fərrux ağa 1916-cı il sentyabrın 12-də hava savaşında igidliklə həlak olmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçi idi. Sentyabrın 18-də "Petroqrad xəbərləri" qəzeti yazırdı: "Ali Baş Qərargahın komandanlığından xəbər verilir ki, Qərb cəbhəsində bizim təyyarələr Boruni-Krevo rayonunda düşmən qoşunlarının arxasına keçmişlər"...

Dəqiq bomba atəşləri ilə müxtəlif məntəqələr partladılmış, düşmən anbarlarında yanğın törədilmişdir. Bundan başqa, nəqliyyat vasitələri, dəmir yol stansiyaları, avtomobillər bombalanmışdır.

Uçuş zamanı poruçik Fərrux ağa Qayıbov öz heyəti ilə düşmən qüvvələrinə qarşı vuruşmuş və dörd alman aeroplanını vurub-salmışdır. Onlar iki "Albatros" təyyarəsini də yandırdıqdan sonra, düşmən ərazisinə düşərək həlak olmuşlar".

Fərrux ağa Məmmədkərim ağa oğlu Qayıbov 1891-ci il oktyabrın 2-də Qazax qəzasının Qıraç Salahlı kəndində anadan olub.

Ailədə dörd uşaq atası olan Məmmədkərim ağa özü də hərbi idi. O, əlahəzrət imperator adına Qafqaz Leyb-Qvardiya Konvoy Eskadronunun dördüncü müsəlman vızvodunun yunkerı idi. 1877-ci il iyulun 27-də əlahəzrət imperatorun əmri ilə nizami qoşunlarında uzun illər nümunəvi xidmətinə görə, ona praporşik rütbəsi verilmişdir. Sonrakı illərdə Məmmədkərim ağa Qayıbov Qazax və Yelizavetpol qəzalarında məhkəmə rəisi, Cavanşir və Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyalarında polis pristavlığında sahə rəisi vəzifələrində çalışmışdır. 1894-cü il

avqustun 30-da əla xidmətinə görə, Məmmədkərim ağa üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Atasını çox erkən itirən Fərrux ağa dövrünün görkəmli maarifçisi, əmisi Səməd ağa Qayıbovun himayəsində böyümüşdür. Doğma kəndi Salahlıda beşsinifli "rus-Azərbaycan məktəbi"ni bitirən Fərrux ağa "artilleriyanın allahı" general Əliağa Şıxlınskinin məsləhəti ilə Tiflis Kadet Korpusunda oxuyub. 1910-cu il iyunun on altısında Tiflis Kadet Korpusunu əla qiymətlərlə bitirəndən sonra, Peterburqdakı üçillik Konstantin Topçuluq Məktəbinə daxil olub. O, məktəbdə iti zehni, gözlə dəqiq ölçmə qabiliyyəti, igidliyi ilə fərqlənmiş, xüsusilə topdan bacarıqla atəş açdığı üçün birinci mükafat almışdı. Həmin mükafat İsvəçrənin "Pavel Bure" firmasında hazırlanmış qızıl saatdan ibarətdir. Mükafat-saatın arxasında "Yunker Fərrux ağa Qayıbov, 1913-cü il" sözləri həkk olunmuşdur.

Podporuçik Fərrux ağa Qayıbov Konstantin Topçuluq Məktəbini əla qiymətlərlə bitirmiş və 1913-cü il avqustun 6-da Aleksandropoldakı 39-cu artilleriya briqadasında xidmət etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi başlananda Qərb cəbhəsindəki ən birinci aviasiya korpusuna göndərilmişdir.

Poruçik Qayıbovun hünəri 1916-cı ilin qəzetlərində, hətta alman mətbuatında da öz əksini tapmışdır. Arxivdə saxlanan otuz bir nömrəli qovluqda iyirmi beş yaşında həlak olmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçinin on bir fotosəkli və qəhrəmanlığından bəhs edən maraqlı sənədlər var. Onların arasında general Əliağa Şıxlınskinin "İlk Azərbaycan pilotu" yazısı xüsusi dəyərə malikdir. 1916-cı il sentyabrın 8-də Qərb cəbhəsi aviasiya ordusunun general-mayoru Şidlovski, hərbi təyyarəçi ştab-kapitan Lazarev igid şahinin son hünərindən söhbət açır.

...On altıncı hava gəmisinin artilleriya zabiti poruçik Qayıbov Qərb cəbhəsi qərargahının tapşırığı ilə bu il sentyabrın 12-də Boruniya hücum etmiş, intendant və artilleriya anbarlarını, aerodromu, 89-cu alman-ehtiyat diviziyasının mövqelərini bombardman etmişdir. Rəqibin zenit batareyalarının qasırga kimi atəşinə baxmayaraq, Qayıbov özünə xas böyük cəsarətlə, Borunıda düşmənin anbar və qərargahını dağıdıb külə döndərmişdir. Bombardman vaxtı Qayıbovun təyyarəsinə eyni zamanda dörd alman qırıcısı hücumu keçmişdir. Bunlardan ikisi "Albatros", ikisi isə "Fokker" tipli idi. Qeyri-bərabər döyüş vaxtı igid poruçik Qayıbov düşmənin üç qırıcı təyyarəsini yandırmış, özü isə aldığı ciddi zədədən təyyarəsi ilə bərabər yerə düşmüş və həlak olmuşdur.

Səhəri gün düşmən təyyarəsinin atdığı kağızlarda yazılırdı ki, qəhrəmancasına vuruşaraq həlak olan poruçik Qayıbovu və onun heyətini alman əsgərləri şərəflə dəfn etdilər.

İgidliklə həlak olan poruçik Fərrux ağa Qayıbov 1917-cı ildə ilk dəfə dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunub.

Qısa ömründə şərəfli döyüş yolu keçən Fərrux ağanın qəhrəmanlığı 1915-ci il noyabrın 8-də üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birgə), yenə həmin ilin dekabrın 14-də dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" (üzərində

"İgidliyə görə" yazısı ilə), 1916-cı ildə ikinci dərəcəli "Müqəddəs Stanislav" (qılınc və bantla birləşə) 1917-ci il yanvarın 26-da ikinci dərəcəli ("Müqəddəs Anna", qılınc ilə birləşə), 1917-ci il martın 14-də üçüncü dərəcəli ("Müqəddəs Anna", qılınc və bantla birləşə) və 1917-ci il martın 25-də dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordenlərinə layiq görülmüşdür.

"Müqəddəs Georgi" ordeni 1769-cu ildə imperator II Yekaterina tərəfindən təsis olunmuşdur. Rus imperiyasının süqutuna qədər dövlətin ən ali hərbi ordeni sayılırdı. Ordenin dörd dərəcəsi vardı. Birinci dərəcəli orden ən yüksək hesab olunurdu. Ordenin devizi belə idi: "Əla xidmət və cəsurluğa görə". "Müqəddəs Georgi" ordeninə yalnız "fövqəladə, xüsusi rəşadət, mərdlik, əla əsgəri qəhrəmanlıq" göstərən hərbi qulluqçular layiq görüldülər.

Qayıbov qardaşları (solda Məmməd ağa (1883-1966). sağda Fərrux ağa)

Eloğlumuz poruçik Fərrux ağa Qayıbova bu şərəfli orden qəhrəmanlıq əhəlak olandan sonra, 1913-cü ilin nizamnaməsinə əsasən, "Vətən salnaməsində əbədiləşdirilməyə layiq, ölümü bahasına hünər göstərmiş şəxs" kimi 1917-ci il martın 25-də verilmişdir.

Fərrux ağa Qayıbovun idarə etdiyi dördmühərrikli "İlya Muromets-16" təyyarəsində dörd nəfər döyüşçü vardı. Bu təyyarə o zaman üçün dünyada ilk dördmühərrikli ağır bombardmançı təyyarə idi. 1913-cü ilin sonunda Peterburqun "Rus-Baltik" zavodunda istehsal olunmuşdu. 1914-cü ildə təyyarə bir dəfə yerə enməklə min kilometr məsafəni 14 saat 38 dəqiqəyə qət etmişdi. Bu da o vaxt üçün dünya rekordu sayılırdı.

Fərrux ağa Qayıbovun idarə etdiyi dördmühərrikli "İlya Muromets-16" təyyarəsində dörd nəfər döyüşçü vardı. Bu təyyarə o zaman üçün dünyada ilk dördmühərrikli ağır bombardmançı təyyarə idi. 1913-cü ilin sonunda Peterburqun "Rus-Baltik" zavodunda istehsal olunmuşdu. 1914-cü ildə təyyarə bir dəfə yerə enməklə min kilometr məsafəni 14 saat 38 dəqiqəyə qət etmişdi. Bu da o vaxt üçün dünya rekordu sayılırdı.

"İlya Muromets -16" təyyarələrindən Birinci Dünya savaşında və vətəndaş müharibəsində düşmənlərə arxadan zərbə vurmaq üçün istifadə olunmuşdur. Məhz bu təyyarədə avqustun 26-da məşhur pilot-kapitan Pyotr Nesterov tarana getmiş və qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur. 1916-cı ilin sentyabrın 12-də isə eloğlumuz Fərrux ağa Qayıbovun iştirak etdiyi təyyarə aviasiya tarixinə daha bir hünər səhifəsi yazdı...

"Bu il sentyabrın 12-də Qərbi cəbhəsi orduları baş komandanının qərargah rəisinin əmri ilə, Baş Qərargahın podpolkovniki Brantın komandası altında, "İlya Muromets" tipli iki hava gəmisi və on üç kiçik aparatdan ibarət hava eskadrilyası ilə düşmənlərə arxasına basqın edilmişdir.

Basqın hədəfi düşmənlərin yerləşməsinin arxasına, on iki verst məsafədəki kiçik Borun yaşayış məntəqəsi və onun, əldə olan məlumatlara görə, 89-cu alman diviziyasının qərargahının, artilleriya və intendant anbarlarının olduğu dar dəmir yolunun, habelə aerodromun yerləşdiyi ən yaxın rayonu seçilmişdir.

Eskadra düşmənlərin arakəsmə artilleriya atəşinin içindən Krevo rayonunu yarıb-keçərək və onun aviasiyasını sıxışdıraraq ümumi çəkisi 100 pud partlayıcı maddəyə qədər olan 78 bomba atmışdır.

Eskadranın ümumi düzülüşü... Aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur:

Başda iki "Moran-Parasol" və bir "Vuazen"lə 16-cı gəmi, ardınca üç-dörd verst cəbhəboyu mövqeyi uçub-keçən altıya qədər kiçik aparatla birlikdə Kiyev gəmisini gedirdi; qalan beş təyyarə düşmən mövqelərini müxtəlif vaxtlarda, Krevodan şimala və cənuba doğru 10-dan 15 verstədək geniş cəbhəboyu uçub-keçmişdir...

Poruçik Makşeyevin komandanlığı altında, köməkçi poruçik Raxlinin, artilleriya zabiti, poruçik Qayıbovun və müşahidəçi poruçik Karpovun olduğu 16-cı gəmi eskadranın avanqardında hərəkət edərkən, Krevo yaxınlığında düşmənin güclü artilleriya atəşi ilə qarşılaşmışdır. Düşmənin dörd aparatdan, yaxşı silahlanmış və daha böyük sürətli gəmisindən ibarət üstün qüvvələri ilə amansız və qeyri-bərabər döyüşə girmiş, dörd düşmən təyyarəsinə qarşı tək qalaraq, on altıncı gəmi hücumlarını dəf edə-edə, düşmən arxasına Borunaya doğru hərəkətini davam etdirmişdir.

Qeyri-bərabər döyüşün sonrakı dəqiqələrində, güclü artilleriya atəşi altında, on altıncı gəmi, yalnız onunla deyil, eskadranın arxadan gələn qalan qüvvələri ilə də döyüşdən yayınaraq, aşağı enən üç düşmən təyyarəsinin həmləsini dəf etməyə müvəffəq olmuşdur. Dördüncü alman təyyarəsi isə on altıncı gəmi üzərində dövrə vurmuş və görünür, "ölü" məkanda daldalanaraq, onu pulemyotdan atəşə tutmuşdur.

Gəmi düşmən atəşi altında, artıq Boruna məntəqəsinə çatdıqda, o, görünür, artilleriya atəşindən zədələnmiş, ya da ola bilər ki, ekipajın bir hissəsi düşmən təyyarələrinin tüfəng atəşi ilə sıradan çıxarılmış və aparat adı çəkilən ərazidə yerə çırpılaraq dağılmış, bu zaman bütün təyyarəçilər həlak olmuşlar... Gəminin düşməndən sonra dördüncü alman təyyarəsi də aşağı enmişdir.

Artilleriya zabiti poruçik Fərrux ağa Qayıbovun hədsiz sədaqətə söykənən mərdliyi və qətiyyəti eskadranın Kiyev gəmisindən və on kiçik aparatdan ibarət əsas qüvvələrinə, dörd aparatı sıradan çıxarılmış düşmən aviasiyası tərəfindən müqavimət olmadan Boruna yaşayış məntəqəsinə doğru düşmən yerləşməsinə girmək imkanı verərdi. Beləliklə, on altıncı gəminin döyüşün həlledici anında düşmən aviasiyasına saldıdığı güclü məxlətə-qarışıqlıq bütün əməliyyatın müvəffəqiyyətinə təsir göstərdi.

Bundan başqa, on altıncı gəminin artilleriya zabiti poruçik Fərrux ağa Qayıbov öz qəhrəmanlıq şücaətini ölümü ilə təsdiqlədi... Poruçik Qayıbov dəfələrlə həyatı üçün açıq təhlükə doğuran uğurlu uçuşlar edərkən, düşmən düşərgələrinə, anbar, yol və stansiyalarına ziyan vurmuşdur..."

1916-cı il noyabrın 3-də podpolkovnik Brantin vəsatəti Qərb cəbhəsi ordularının Baş Komandanı qərargahının general-kvartir-meysteri vəzifəsinin müvəqqəti icraçısı, sonradan isə qərargah rəisi tərəfindən dəstəklənmiş və Dumanın "Müqəddəs Georgi" hərbi ordeni dəftərxanasına göndərilmişdir.

Poruçik Fərrux ağa Qayıbovun ölümündən sonra qılınc və bantla birlikdə üçüncü dərəcəli "Müqəddəs Anna" ordeni ilə təltif olunması təsdiqlənmişdir (14.03.1917).

Petroqrada Georgi Dumasının layiq bildiyi hərbi rütbələr haqqında ordu və donanma üzrə 25 mart 1917-ci il tarixli əmrlə "Düşmənlə hava döyüşündə həlak olmuş 39-cu artilleriya briqadasının poruçiki Fərrux ağa Qayıbov 1916-cı il sentyabrın 12-də "İlya Muromets -16" hava gəmisinin artilleriya zabiti olmaqla, gəmi ilə, Boruna yaşayış məntəqəsinə həmlə edən iki hava gəmisindən və on üç kiçik aparatdan ibarət hava eskadrasının avanqarında gedərək, düşmənin arakəsmə artilleriya atəşinin içindən yarıb-keçdiyi, dörd alman təyyarəsi ilə amansız döyüşə girərək, onları məhv etmişdir. Sonra isə on iki verst düşmən arxasına girərək, Borunaya yetişdiyi, gəmi ilə birlikdə artilleriya atəşindən həlak olaraq, eskadranın əsas qüvvələrinə məqsədə çatmaq və düşməni açıq xətər yetirmək imkanı verdiyi üçün" ölümündən sonra dördüncü dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeninə layiq görülmüşdür" (E.E.İsmayılovun "Azərbaycanlılar Georgi Kavaləridir" kitabı, Moskva, 2005-ci il, səh. 227, 228.-də).

* * *

General Əliağa Şıxlinskiyə şəxsi əşyaları arasında nadir bir əlyazması var.

Podporuçik Fərrux ağa Qayıbov (sağdan dördüncü) kursant yoldaşları ilə. Peterburq. 1913-cü il.

"Azərbaycanlılardan ilk təyyarəçi" sərlöv həli, cəmi ikisəhifəlik yazısını general ölümündən bir il (1942-ci ildə) əvvəl qələmə alıb. General Əliağa Şıxlinski yeganə azərbaycanlıdır ki, Fərrux ağanın qəhrəmanlığının şahidi olub. Həmin ili o, Qərb cəbhəsində döyüşən 10-cu ordunun baş komandanı idi. Generalın yazısı faktlarla zəngin olduğuna görə, ondan bütövlükdə istifadə edirik.

"Birinci Cahan savaşında iyirmibeş yaşlı Fərrux ağa Qayıbov azərbaycanlılardan birinci olaraq hərbi təyyarəçi peşəsini məharətlə öyrənmişdi. Fərrux ağa "İlya Muromets" adlanan böyük bir təyyarə dəstəsinə qəbul edilmiş və "İlya Muromets-16" təyyarəsinin heyətinə daxil olmuşdu. Fərrux ağa bu təyyarədə topçu zabiti vəzifəsini ifa edirdi. O, bombalar salır, düşmənin müxtəlif tikililərini dağıdır, hava vuruşmalarından pulemyot atır və düşmən mövqelərinin fotosəklini çəkirdi. Fərrux ağa Qayıbov ilk uçuşu zamanı Neman çayının üzərində böyük hərbi əhəmiyyəti olan körpünü dağıtmış və beləliklə də alman qoşunlarının və onların müxtəlif hərbi yüklərinin daşınmasını xeyli ləngitmişdi.

Fərrux ağa Qayıbov (sağdan birinci) kursant dostları ilə, Peterburq, 1912-ci il.

Konstantin Artilleriya Məktəbinin buraxılışı, 1913-cü il, yuxardan ikinci cərgədə, sağdan üçüncü, podporuçik Fərrux ağa Qayıbov.

Almanlar "İlya Muromets-16" təyyarəsini güdüb məhv etmək istəyirdilər. Onlar dəfələrlə təyyarədən kağız salıb bizi qorxudurdular ki, cəbhənin qərargahı yerləşən Minsk şəhərinə basqın edəcəklər. Almanlar bir neçə dəfə uçub bu şəhərin üzərinə gəlsələr də, o zamankı sadə təyyarəvuran topların atəşi nəticəsində geri qayıtmağa məcbur olmuşdular.

Podporuçik Fərrux ağa Qayıbov

1916-cı il sentyabrın 12-də bir dəstə təyyarəmiz almanların Vilno tərəfindəki cəbhəsinə hücum etməyi qərara aldı. Bu hücumda on iki yüngül təyyarəmiz və bir "İlya Muromets-16" təyyarəsi iştirak edirdi. Az sonra qızğın hava vuruşması başlandı. Almanlar onları lərzəyə salan təyyarəni gördükdə dəlicəsinə vuruşmağa başladılar. Nəhayət, almanlar təyyarələrimizin sıralarına soxulub, "İlya Muromets-16" təyyarəsini yoldaşlarından ayıra bildilər. Bu təyyarənin igid heyəti almanların dörd

təyyarəsinə qarşı bir saat vuruşdu. Sonradan almanlar etiraf etməyə məcbur oldular ki, Fərrux ağa Qayıbovun pulemyotu onlara çox ağır tələfat verdi.

Nəhayət, "Albatros" adlanan alman təyyarələrindən biri "İlya Muromets-16" təyyarəsində yanğın törətməyə və təyyarəni yerə salmağa müvəffəq oldu. Təyyarədəki igidlərin dördü də yanıb həlak olmuşdu...

Dövlət Dumasının qərarı ilə təyyarənin komandiri poruçik Dmitri Makşeyev və son nəfəsindək pulemyot güllələri ilə düşməne divan tutan zabit Fərrux ağa Qayıbov "Müzəffər Georgi" ordeni ilə təltif edilmişdir".

Poruçik Fərrux ağa Qayıbov (sağda) dostu ilə

Podporuçik Fərrux ağa Qayıbov (soldan birinci) hərbi təlim vaxtı.

Fərrux ağanın foto şəklinin arxasında dəst-xətti.

Fərrux ağa Qayıbov – Tiflis kadet korpusunun kursantu, 1910-cu il.

KEÇMİŞƏ MƏHƏBBƏT

Bizim xalqa borclarımızdan biri Azərbaycan ziyalılarının, hərbçilərinin və bütün xalqın qəlbində keçmişimizin, tariximizin böyüklərinə dərin məhəbbət və hörmət duyğularını artırmaq, gücləndirmək, onların qədir-qiymətlərini yüksəltməkdir. Bizim keçmişdə başqa xalqların bizə qibtə etmələrinə layiq böyüklərimiz çoxdur. Əgər biz istəyiriksə ki, gələcəkdə xalqımızdan böyük şəxsiyyətlər yetişsin, həmin böyükləri müasirlərimizə, gənclərimizə yaxşı tanıtmalıyıq. Keçmişə məhəbbət gələcəyə xidmətdir.

Əkrəm Cəfər, professor

Qəhrəman təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbovu yetişdirən Salahlı kəndi Azərbaycan tarixinə görkəmli oğullar bəxş etmişdir. Klassik şairimiz və Qarabağ xanlığının baş vəziri Molla Pənah Vaqif, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov, məşhur maarifçi və din alimi Mirzə Hüseyn "əndi Qayıbov, Əhməd ağa Mustafayev, Məmməd bəy Qarayev, Zəkəriyyə Vəkilov, Əhməd ağa Gülməmmədov, Səlim Əfəndiyev, İsmayıl Qayıbov, XIX əsrin görkəmli riyaziyyatçısı Əbdülkərim ağa Qayıbov, süvari generalı İbrahim ağa Yusubov, ilk hərbi şəfəqət bacısı Nigar xanım Şıxlinskaya və iyirminci əsr poeziyamızın fəxri Səməd Vurğun Salahlı kəndinin yetişməsidir.

Vaxtsız ölüm ilk səma şahinimiz Fərrux ağa Qayıbovun qısa ömrünə əbədiyyət gətirdi. Onun xatirəsinə Qazaxda bir nömrəli təyyarə-abidəsi ucaldılıb. Küçələrdən birinə onun adı verilib.

İlk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbovdan yazmaq, tədqiqat aparmaq ilk dəfə mənə 1975-ci ildə müyəssər oldu.

O vaxtlar, yəni yetmişinci illərdə qeyri-rəsmi də olsa, çar zabiti Fərrux ağa haqqında yazmaq, onu təbliğ etmək o qədər də yaxşı qarşılanmırdı.

Fərrux ağa haqqında ilk dəfə 1942-ci ildə general Əliağa Şıxlinski balaca bir məqalə yazıb. Mən həmin məqaləyə 1977-ci ildə arxivdə rast gəldim. Şübhəsiz ki, generalın məqaləsi köməyimə gəldi, amma belə bir igid haqqında axtarış aparmalı oldum. Çünki generalın məqaləsi çox qısa idi. Tiflis arxivinə getdim. Qazaxdakı bəzi qocalarla görüşdüm. Bir müddət - 1916-cı ildə Rusiyada çıxan qəzet və jurnalları vərəqlədim. O vaxt, 1914-cü ildə nəşr olunmuş "Müharibənin salnaməsi"ni oxudum. Peterburq arxivlərində axtarış apardım. Ən çox köməyimə gələn mərhum Zülfüqar Qayıbov oldu. Hətta Zülfüqar müəllim dedi ki, nahaq zəhmət çəkirsən, bu yazını heç kim dərc etməyəcək. Nə isə... Bir çap vərəqi həcmində "İlk səma şahinimiz" adlı yazını "Azərbaycan" jurnalına təqdim etdim. Baş redaktor, xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı şəxsən özü yazını oxuyub, "Azərbaycan" jurnalının 1978-ci il ikinci nömrəsində dərc etdi.

Sonra kinostudiya ilə on dəqiqəlik Fərrux ağa haqqında sənədli film çəkdik. Kinostudiyanın o vaxtkı rəhbərliyi filmi ekrana buraxmadı. "Olmaz, - dedi. - Lenin

Birinci Dünya müharibəsi haqqında belə deyib, elə deyib. Həm də Fərrux ağa çar zabiti olub". Film səsi alınmış şəkildə indi də arxivdə qalır...

1971-ci ildə aviasiya Marşalı Pavel Kutaxov Qazax-Tovuz bölgəsindən SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilib. Bir il sonra seçiciləri ilə görüşə gələn marşala Qazax ağsaqqalları, ziyalıları deyiblər ki, Birinci Dünya müharibəsində təyyarəçi həmyerlimiz Fərrux ağa Qayıbov igidliklə həlak olub. Marşal inanmayıb. Ona sənəd, şəkil tapıb, sübut eləyə bilməyiblər. Onda marşal deyib ki, Moskvaya qayıdanda arxivi yoxlatdıracağam. Əgər doğrudan da sizin həmyerliniz təyyarəçi olubsa, söz verirəm ki, ona bir heykəl, bir nişangah qoyduracağam. Arxivi yoxlatdırıb-dəqiqləşdirəndən sonra, marşal Pavel Kutaxov bir nömrəli heykəl - təyyarə göndərib. Üzərində də belə bir lövhə: "İlk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbovun xatirəsinə".

Lakin o vaxt raykom katibi Fərrux ağanın adına olan lövhəni heykəl-təyyarədən sökdürüb, əvəzində belə bir yazı həkk etdirib: "Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirəsinə".

Birinci Dünya müharibəsinin qəhrəmanı Fərrux ağa Qayıbovdan başqa, Qazax rayonundan Böyük Vətən müharibəsində təyyarəçi kimi vuruşub - həlak olan nə əsgər var, nə də zabit.

Həmin səhv vurulmuş lövhə indi də qalır.

Fərrux ağa çox gənc yaşında həlak oldu - iyirmi beş yaşında. Evlənmək, ailə qurmaq ona qismət olmadı. Onun qəhrəmanlığı, igidliyi bugünkü gənclərimizə nümunə qaldı. Bir də 1913-cü ildə Peterburq Konstantin Hərbi Artilleriya Məktəbini əla qurtardığına görə, İsvəçrənin "Pavel-Bure" firmasında hazırlanmış saat bağışlanıb. Üstündə belə bir yazı ilə: "Əlaçı yunker Fərrux ağa Qayıbova, 1913-cü il". Saat hazırda Gəncədə yaşayan Fərruxun bacısı oğlu Turan Seyidovda saxlanılır. Bir də Tarix Muzeyində saxlanan ipək yaylıq ondan yadigar qalıb. Onu general Şixlinski muzeyə təqdim edib. Yaylıq da ilk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbova məxsusdur.

Üstündə Peterburqdakı Pavlov teatrının afişası təsvir olunan bu zərif yaylığı illərin sınağı zərrəcə soldurmayıb.

İpək yaylıqda 1913-cü il noyabrın 5-də verilmiş iyirmi birinci konsert-balın proqramı həkk olunub. Konsert-bal sözlərinin altında "Kasıb azərbaycanlı müsəlman tələbələrinin xeyrinə" yazılıb.

Konsert-balın proqramı üç şöbədə ibarətdir. Birinci və ikinci şöbələrdə rus, Avropa bəstəkarlarının əsərləri, operalardan parçalar və ariyalar ifa edildiyi, üçüncü şöbədə isə Azərbaycan milli rəqslərindən "Uzundərə", "Qaytağı", "Ləzginka" və "Cəngi" rəqslərinin oynanıldığı göstərilir.

Konsertin baş himayədarı tələbə İslambəy Hacıbəylinskidir. Məsul təşkilatçısı Gəray bəy Cabağiyevdir.

Bir neçə ildir ki, Fərrux ağanın nüfuzlu nəslə haqqında araşdırmalar aparıram. Yeni kitabımın adı "Nəslə Qayıbdən"dir. Bu nəslə Azərbaycan tarixinə

çox böyük maarifçilər verib. Bu nəsilədən Qori və Qazax seminariyalarında iyirmiyə yaxın adam oxuyub. O da məlumdur ki, Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin 1879-cu ildə açılmasına ilk dəfə təşəbbüs göstərən məşhur din alimi və maarifçi Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə (1830-1917) olub. Onun dördcildlik "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın-əşarına məcmuədir" adlı çox sanballı əsəri var. Mirzə 1860-cı ildə yazdığı bu kitabı maddi vəsaiti olmadığına görə nəşr etdirə bilməyib. Həmin kitabın birinci cildi 1986-cı ildə, ikincisi 1989-cu ildə, üçüncü cildi isə 2002-ci ildə professor Cahangir Qəhrəmanov və Şamil Cəmişidov tərəfindən nəşr olundu. Bu nəsilə iki nəfər hərbiçi olub: Əbdülkərim ağa Qayıbov, bir də Fərrux ağa Qayıbov. Qayıbovlar nəslinin oğlu-qızı bütün varlığı ilə xalqımıza başucalığı gətirib. Bu o Qayıbovlardır ki, ədliyyə generalı İsmət Qayıbov kimi oğulları, ilk pianoçu qadın Xədicə xanım Qayıbova kimi qızları ilə tarixdə yaşayırlar. Taleyin hökmünə bax ki, Fərrux ağadan səksən il sonra Vətəninin, xalqının səadəti uğrunda İsmət Qayıbov da təyyarə qəzasında həlak oldu. Rəhmətlik İsmət deyirdi ki, "Şəmistan, bizim nəsilədən kitab yaz, özüm nəşr etdirəcəyəm". Qismət olmadı...

Qayıbovlar nəslinin məşhur şairi Abbas ağa Nazir (1849-1919) dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyla məktublaşmış, onun "İnsana çoxmu torpaq lazımdır?" povestini nəzmə çəkmişdi. Bununla əlaqədar Qayıbovun 1909-cu il fevralın 24-də Yasnaya Polyanaya yazdığı məktubda deyilirdi:

"Hörmətli qraf Lev Nikolaye - Mən bir müsəlman şairi kimi öz müsəlman həmməzhəblərimi Sizin əsərinizlə tanış etmək arzusu ilə Sizin "İnsana çoxmu torpaq lazımdır?" başlıqlı əsərinizi Tatar-Azərbaycan dilinə nəzmlə tərcümə etmək xoşbəxtliyinə nail olmuşam. Ona görə də Sizdən izhari - hörmətlə xahiş edirəm ki, yuxarıda göstərilən tərcümənin nəşrinə və yayılmasına lütfən icazə verəsiniz.

Hörmət və ehtiramla: Abbas ağa Qayıbov".

On gün keçməmiş, Abbas ağa Qayıbov Lev Nikolayeviç Tolstoydan aşağıdakı məzmununda cavab məktubu almışdır:

"Mən artıq iyirmi ilə yaxındır ki, arzu edənlərin hamısına mənim 1881-ci ildən sonra yazdığım bütün yazıları istənilən dilə tərcümə və yenidən nəşr etmək ixtiyarı vermişəm, odur ki üzərinizə götürdüyünüz zəhmət üçün Sizə yalnız təşəkkür edə bilərəm.

Lev Tolstoy.

4 mart 1909-cü il"

1910-cu il noyabr ayının 10-da Abbas ağa Nazir böyük rus yazıçısının ölümünə - "Qraf Tolstoyun vəfatına aid" mənəzümə yazmışdır.

Deyirlər, qədim Misirin qəbirüstü abidələrinin çoxunda belə bir yazı var: "Həlak olanın adını yad etmək onu həyata qaytarmağa bərabərdir".

Bəli, şərəflə həlak olanlara ölümsüzlük qismət olur. Əgər oğul döyüş meydanında həlak olursa, o, dirilərin and yerinə çevrilir və xatirəsi əbədiləşir. Ən

qorxulusu cəza unudulmağa məhkum olunmaqdır. Bu mənada, ilk təyyarəçimiz Fərrux ağa Qayıbovun qısa ömrünə, bioqrafiyasına nəzər salsaq, onun ölümsüzlüyünün şahidi olurıq. Fərrux ağa Qayıbov həlak olandan sonra, Baş Qərargahın verdiyi məlumatın ikinci cümləsini oxuyanda istər-istəməz fəxr edirsən: "Poruçik Qayıbovu şəərəfli ölümü münasibətilə almanlar hərbi ləyaqətlə dəfn ediblər. Məzarı üstündə yaylım atəşi açiblər". Əlbəttə, düşmən də olsa, cəngavərlərə məxsus hərbi-əxlaqi ədalətlə eloğlumuzu 1916-cı ilin sentyabrın 12-də dəfn ediblər. Düşmən də olsa, almanlar eloğlumuz Fərrux ağa Qayıbovu öz əsgəri, öz igidi kimi ehtiramla torpağa tapşırıdılar. Bu bizim Azərbaycan hərbi tarixinin solmayan səhifəsi oldu. Təəssüf ki, belə qəhrəmanlarımızı və qəhrəmanlıq səhifəmizi nə az, nə çox - düz səksən ildən çoxdur unutmuşuq. Hətta rus marşalı Pavel Kutaxovun onun xatirəsini əbədləşdirmək üçün göndərdiyi bir nömrəli heykəl-təyyarənin üstünə Fərrux ağa Qayıbovun adının yazılmasına belə razılıq verilməyib.

M.Ə.Sabirin "göylərə balonlarla çıxmaq kimi" işıqlı arzusunu Azərbaycanda ilk dəfə Fərrux ağa Qayıbov həyata keçirdi. Bunun da səbəbi var: Fərrux ağanın əmisi, məşhur maarifçi Səməd ağa Qayıbov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Soltan Məcid Qənizadə, Firidun bəy Kəçərli kimi xalqın gələcəyini, tərəqqisini düşünən görkəmli adamlarla yaxın dost idi. Fərrux ağanın atası Məmmədkərim ağa cavankən vəfat etdiyindən, o, əmisinin himayəsində böyüyüb tərbiyə almışdı. Böyük M.Ə.Sabir də bu şeiri yazdığı illərdə Tiflisdə müalicə olunurdu. Bu yandan da həmkəndlisi "artilleriyanın allahı" general Əliağa Şıxlinski Fərrux ağanın arzusuna dayaqlı olmuşdu.

Azərbaycanda təyyarəçilik, aviasiya tarixi 1910-cu ildən ilk şahin Fərrux ağa Qayıbovun qoyduğu təməl daşı ilə yaranıb.

Yaxşı ki əlyazmaları yanmır...

İstəyirsən ki, tarixin yaşasın, arabir arxaya da boylanmalısən. Onda Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin nadir fondunda saxlanan fotosəkin arasındakı yazını oxuyacaqsən: "Birinci Dünya müharibəsi illərində paraşütlə tullanan azərbaycanlı zabıt Soltan Əhmədov. 1915-ci il". Bu da say etibarilə ikinci təyyarəçimizin, təxminən, yüz ildən sonra yalnız fotosəkinin aşkar edilməsidir. Tarix isə tükənmir, amma tarixin təkəri fırlanır. Onu irəliyə, gələcəyə fırlatmaq üçün güclü qol, bir də sinədə Vətən üçün döyünən ürək olmalıdır. Yaxşı ki nə tarix tükənir, nə də qəhrəmanlıq unudulur. Sevimli şairimiz Səməd Vurğun demişkən:

Unutmaz tarixin böyük günləri,

Dünyaya mərd gəlib-mərd gedənləri.

Yaxın zamanlaradək poruçik Fərrux ağa Qayıbovun dəfn olunduğu yer naməlum qalırdı. Birinci Cahan müharibəsi tarixi kimi, yadigarlarını araşdıran

Paraşütçü Soltan Əhmədov Qərb cəbhəsində,
1915-ci il.

ilə Belarus saytında ([htt.7/Сmorgan news. Promedia. Bu \(arxiv\) 42-43 \(500-5001\). htm](http://7/Сmorgan news. Promedia. Bu (arxiv) 42-43 (500-5001). htm)) dərc edilən məqaləsində bəhs edilir:

"1916-cı il 12 (25) sentyabrda Boruna qəsəbəsinin həndəvərində dörd alman qırıcı uçağı ilə təkbaşına vuruşub üçünü vurub-salan, sonra özü də məhv olan "İlya Muromets" bombardmançı uçaq ekipajının hünəri haqqında bütün ümumrusiya mətbuatı yazmışdı. Ölümlərindən sonra ekipajın zabıtları - poruçiklər Makşayev D.D., Raxlin F.A., Qayıbov F.M. və Karpov O.S. IV dərəcəli "Müqəddəs Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşlar". Bu aviatorlar ağır bombardmançı uçaqlar eskadrasında (komandiri general-mayor Şidlovski) xidmət etmiş və eskadra, o zaman ən yeni sayılan, rus-Baltik zavodunun aviasiya şöbəsinin baş konstrukturu İ.İ.Sikorskinin (1889-1972) yaratdığı "İlya Muromets" təyyarəsini alib-uyulənəklə öz cəbhə yolunu 1915-ci ilin iyun ayında Lida şəhərinin aerodromundan başlamışdır. Dünya ağır uçaq quraşdırmasının altı ilki oradan pərvazlanıb hərbi tapşırıqlarla düşmən arxasına yollanır, Şərqi Rusiya ərazisindəki hədəfləri bombalayır. Könisberqə də hücum edir.

1915-ci ilin sentyabrın əvvəllərində ordu hissələrində geriyyə çəkilən eskadra Pskov ətrafında qərar tutur. Təyyarələr dəstə-dəstə cəbhələrin komandanlığına təhkim edilmişdir. İki bombardmançıdan ibarət olan aviadəstə Tankovo malikanəsinin (Minsk quberniyası) qənşərində yerləşdirilmişdir. Qrafinya Qanskayanın imarətində uçaqlar məşkunlaşmış, təyyarələr sığman çadırlar isə parkın arxasında, çöllükdə saxlanılırdı. Hər şey alman aviasiyasının nəzərindən yaxşıca gizlədilmişdi. Aerodrom zenit toplu batereya ilə qorunurdu (üç düym çaplı toplar. az qala. tam şaquli, zenitə asanlıq-la dıklənməyə imkan verən xüsusi taxta dəzgahların üstünə qoyulmuşdu). Burada qərar tutan uçaqlardan biri də 16 saylı "İlya Muromets" idi. Buradan qəhrəman ekipaj öz son döyüşünə yollanmış və məhz malikanə sahibəsinin ailəsində 1916-cı il sentyabrın 22-də (oktyabrın 5-də) şəhidlərin təziyə mərasimi keçirilmişdi. Dostlar, silahdaşlar, əlbəttə ki, müharibədən sonra həlak olan qəhrəmanların məzarını axtarıb-tapacaqlarını əhd etmişlər. O çağlarda təyyarəçilər bilirdilər ki, onların uçaqları Rusiyanın milli iftixandır. Və belə bir təyyarənin, ekipajın itkisi bütün müharibə boyu ilkin və

təəssübkeş belarusiyalı könüllüləri Boruna qəsəbəsi yaxınlığındakı çağdaş dövrümüzdə bərpa edilən alman məzaristanında qəhrəman eolğlumuzun uyuduğu son mənzilini aşkarlamışlar. Bu barədə poruçik Fərrux ağa Qayıbovun xidmət etdiyi ekipajın hünəri ilə bağlı hadisələr haqqında "Hərbi-tarixi mərkəz" in rəhbəri V.N.Liqutanın "Sənədlər nələr deyir (Birinci Dünya müharibəsində

Smorqon ətrafındakı hərbi əməliyyat iştirakçılarının aqibəti haqqında)" bəğliliği

sonuncusu olmuşdu. Buna görə itki daha da çox ağırdı. Həlak olan dostlarının hərbi ehtiramla dəfn edildiyini bildirən almanların təyyarədən atdıqları yazıya inanmaqdan başqa təsəkinlik qalmırdı.

Müharibə bitdi, tarixin başqa böyük-küçük tufanları o hadisələrin iştirakçıları müxtəlif ölkə və qitələrdə tolaqladılar... Hadisə baş verən yerlərin sakinləri nələrisə bilir, görmüşdülər. Lakin üstündən xeyli vaxt ötüb-keçmişdi.

Bununla belə... məhv edilən uçaq ekipaj üzvlərindən biri - poruçik Fərrux ağa Qayıbovun təltif olunma təqdimatının surətini Bakıdakı Azərbaycan Tarix Muzeyinə onun qohumları veriblər. Onlar öz torpaqlarının oğlunun hünərini yad edir və uca tutur. Bir çox il əvvəl qəhrəmanın qohumları Krevo yaxınlığına səfər etmiş, şəhid uçaqların məzarını axtarmış, lakin o vaxt tapa bilməmişdilər. Məzar isə mövcuddur. Lap yaxınlarda Smoroqon mahalının Birinci Dünya müharibəsi tarixinin fədakar araşdırıcısı N.Y.Markov, V.V.Prixaç və A.M.Bumay Boruna kəndi yaxınlığındakı, bizim dövrümüzdə bərpa edilmiş alman qəbiristanlığında həmin məzarı tapmışlar. Burada basdırılan Rusiya uçaqları, görünür, ötən əsrin otuzuncu illərində, alman hərbi məzaristanları qaydaya salındığı zaman yeni yerdə dəfn olunmuşlar. Bu işdə Polşa hakimiyyətçiləri alman tərəfinin iştirakı ilə məşğul olmuşlar. Qəbirüstü xaçın üzərində polyakca yazılmışdı:

4 NIEZNANYCH ROS. LOTN. 25. 16

4 NIEZNANYCH ROS. LOTN. 25. 16 (4 NAMƏLUM rus təyyarəçisi dəfn olunmuşdur 25,16). Tarix Avropa təqviminə üzrədir (1918-ci ilin yanvarın 1-dək Rusiyada işlədilən təqvimə görə. 1916-cı ilin 12 sentyabr günü).

Dəfn vaxtının ayı yazıda yoxdur, ay tarixi həmin qəbiristanının bir neçə başqa xaçları üzərində də yoxdur. İndi biz Rusiya döyüşçülərinin artıq naməlum olmayan daha bir dəfn yerini bilirik. Orada qəhrəman aviatorlar uyuyurlar:

- poruçik Makşeyev Dmitri Dmitriyeviç;
- poruçik Ralxin Mitrofon Alekseyeviç;
- poruçik Qayıbov Fərrux ağa Məmmədkərim oğlu;
- poruçik Karpov Oleq Sergeyeviç.

Onlar öz hərbi borclarını şərəflə yerinə yetirdilər. Əbədi şərəf və anım olsun onlara!

ОПИСАНІЕ ПОДВИГА ПОРУЧИКА ГАЙБОВА.

Артиллерійскій офицеръ воздушнаго корабля XVI Поручикъ ГАЙБОВЪ, по заданіи Штаба Западнаго фронта 12-го Сентября с/г., совершилъ налетъ на м.Ворунъ съ цѣлю бомбардированія находившихся тамъ, согласно агентурныхъ свѣдѣній, интендантскихъ и артиллерійскихъ складовъ, аэродрома и Штаба 89 резервной германской дивизіи.

Несмотря на ураганный обстрѣлъ зенитныхъ и полевыхъ батарей противника, Поручикъ Гайбовъ, благодаря всегда присущимъ ему коустранимостямъ, присутствію духа и самоотверженія, съ явной опасностью для жизни лично бомбардировалъ означенные склады и Штабъ противника въ м.Ворунъ, вызвавъ тамъ разрушенія и пожары.

Въ моментъ этой бомбардировки корабль былъ атакованъ одновременно 4-мя непріятельскими истребителями, изъ коихъ два были типа „Альбатросъ“ и два - типа „Фоккеръ“.

Въ этомъ доблестномъ неравномъ бою три аппарата противника огнемъ корабля были сбиты, и самъ Поручикъ ГАЙБОВЪ съ кораблемъ, получивши видимо серьезныя поврежденія въ бою, упалъ и погибъ.

Согласно сообщенію къ намъ непріятельскими летчиками на другой день выписки, въ воздаяніе геройской смерти Поручика ГАЙБОВА похороненъ былъ нѣмцами съ воинскими почестями.

За означенный геройскій подвигъ, запечатлѣнный славной смертью, холатайствую о награжденіи Поручика ГАЙБОВА, на основаніи 9-й ст. п. „р“. Георгіевскаго Статута, орденомъ Св.Георгія 4-й степени.

Подпись: Генералъ-Маіоръ ИЩАЛОВСКІЙ.

ВВРНО: Помощникъ Инспектора Авіаціи арміи Западнаго фронта
Военный летчикъ, штабсъ-капитанъ Сабельниковъ.

Fərrux ağa Qayıbovun qəhrəmanlığını təsvir edən sənəd.

Qəhrəmanlıqla həlak olan poruçik Fərrux ağa Qayıbovun ölümündən sonra təltif olunduğu "Müqəddəs Georgi" ordeni

"İlya Muromets-16" təyyarə-ekipajının həlak olduğu yer. 12 sentyabr 1916-cı il.

İkinci Azərbaycan təyyarəçisi Teymur Mustafayev (1896-1981).

Şahzadə-kapitan Firidun Mirzə Seyfulla oğlu qacar (1890-1920).

Təyyarəçi Əsəd Əliyev (1900-1969).

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının hərbi naziri, tam artilleriya Generalı Saməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov (1855-1931)

CÜMHURİYYƏTİN SƏMA ŞAHİNLƏRİ

Azərbaycan dövləti hərbi hava qüvvələrini möhkəmlətmək üçün 1920-ci ildə on iki hidroplan və altı aeroplan almalı idi.

Arxiv sənədi

Milli Ordumuzda 1918-20-ci illərdə hərbi təyyarəçilərimiz olubmu? Bu barədə Azərbaycan Dövlət Yeni Tarix Arxivində məlumatla rast gəlmək olur. Müdafiə naziri, tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov 1919-cu il yanvarın 22-də Gürcüstan Respublikası nəzdində ADR-in diplomatik nümayəndəsi Məmməd Yusif bəy Cəfərovun (1885-1938) adına belə bir məktub göndərmişdir:

"Əlahəzrət Məmməd Yusif bəy.

Bizim qoşunların təşkili işində yaxından iştirak etdiyinizə görə, sizdən razıyam və minnətdaram. Radioteleqraf işinin təlimi üçün iki zabiti və ya giziri, lazımi təhsili olan on iki cavanı Sizə ezam edə bilərəm. Onların məktəbə gəlmək vaxtını əvvəlcədən xəbər verməyinizi xahiş edirəm.

Bununla yanaşı, xahiş edirəm aydınlaşdırasınız ki, azərbaycanlıların da Tiflisdə yerləşən təyyarəçilik məktəbinə həmin şərtlərlə qəbulu mümkündür?..".

Həmin il sentyabrın 14-də isə hərbi nazir orduda aviasiya dəstəsini yaratmaq haqqında əmr verir. Gürcüstanda doqquz nəfər üç aylıq Tiflis Aviasiya Məktəbini bitirib, Azərbaycana qayıtmışdır. Bunlar ikinci Bakı alayının praporşikləri Əlhüseyn Dadaşov, Teymur Mustafayev, Gəncinski, birinci Cavanşir piyada alayının podporuçiki Əsəd Əliyev, birinci artilleriya briqadasından kapitan Şahzadə Firidun bəy Qacar, üçüncü Gəncə süvari alayından praporşik Əjdər Əhədli Həsənzadə, praporşik Məmməd Qaraşarov və başqaları idilər.

Arxivdə general Səməd bəy Mehmandarovun və Məmməd bəy Sulkeviçin imzaladığı 370 nömrəli əmr də saxlanılır. 1919-cu il avqustun 19-da verilən əmrdə göstərilir ki, hərbi təyyarəçi podporuçik Teymur Xan Əfşar Azərbaycan Ordusunun Baş Qərargah İdarəsində aviasiya dəstəsinin rəis müavini təyin edilsin. Hərbi təyyarəçi kimi ona maaş verilsin.

Aradan səkkiz ay keçdi. Bu aylarda təyyarəçilərimiz hansı şücaətləri göstərdilər?

Bu barədə Baş Qərargah rəisi, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçin 1920-ci il yanvarın 28-də Şuşadan Bakıya, kvartir-meyster generalının adına vurduğu teleqram saxlanılır:

"Gürcü təyyarəçilərinin Svanetidə üsyanı yatırmaq üçün təcrübəsi, çətin keçilə bilən dağ yerlərində bu üsulun əlverişli olduğunu sübut etdi. Gürcü təyyarəçiləri arasında beşpudluq bombanı üsyan etmiş kəndin üzərinə atmış leytenant Makayev də var idi. Təcrübədən elə o cür, tez, qəti nəticələr baş verə biləcək tərzdə də Zəngəzurda da istifadə etmək olar. Telefon vasitəsilə Tiflislə əlaqə saxlayıb, məsələni aydınlaşdırın, Zaxaryadze ilə gürcü dilində danışın. Bir

Azərbaycan aviasiya dəstəsinin əsgər və zabidləri. İkinci cərgədə sağdan üçüncü briqada komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski, üçüncü dördüncü təyyarəçi Teymur Mustafayev və başqaları. 1921-ci il

İkinci cərgədə sağdan ikinci: komissar Heydər Vəzirov, Azərbaycan hərbi-dəniz komissarı Əliheydər Qarayev; arxa cərgədə soldan üçüncü: təyyarəçi Teymur Mustafayev, altıncı Əsəd

aeroplan göndərmək olar, özü də təyyarəçisi Xan Əfşar Teymurçin ola bilər. Beləliklə, gürcülər, gürcü zabidlərinin bizim daxili ekspedisiyalarında iştirakını qadağan edən hərbi konvensiyaları pozurlar. Uçuşlar qısa olacaq, uçuş radiusu yüz verstdən uzaq olmayacaq. Aviasiya bazası Şuşada və ya Xankəndidədir. Cavabı mənə teleqrafla çatdırın. Yanvarın 29-da Xankəndidə, 30-da Yevlaxda, 31-də isə Bakıda olacağam, bu halda cavabı mənə evə çatdırın. Yevlaxa vaqon göndərmək üçün komendanta tapşırıq vermişəm.

***Baş Qərargah rəisi,
general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç"***

Qanlı-qadalı iyirminci ilin apreli gəldi. Bu tarixdə daşnak-bolşevik qoşunu ölkəmizə soxuldu. Bu igidlərin də payına sürgün, ölüm və təqiblər düşdü. "ÇK"-nin qəddarlığı ilə yüzlərlə azərbaycanlı əsgər və zabitin şöhrəti unudulub yaddan çıxdı. Onların adı yalnız məhkəmə protokollarında və xatirələrdə qaldı.

Milli Ordumuzun hərbi təyyarəçisi Teymur Xan Əfşar haqqında rast gəldiyim daha bir sənəd görkəmli pianoçu və Bakıda Şərq Konservatoriyasının yaradıcısı Xədicə xanım Qayıbovanın dindirilmə protokoludur. 1933-cü ildə "casus" kimi həbs edilən ilk Azərbaycan pianoçusu Xədicə xanım Osman ağa qızı 1938-ci ildə dindirilmədə demişdir: "Təyyarəçi zabit Xan Əfşar Teymurçini tanıyıram... Təyyarəçi zabit Xan Əfşar Teymurçinlə mənə indi xalq düşməni kimi ifşa olunmuş Çingiz İldırım tanış etmişdir".

"Dəstəməzə hərbi kadrları könüllülərdən yığırdıq. Onların çoxusu yoxlanılmamış və naməlum adamlar olurdu. Yadımdadır, bir dəfə yanıma Əfşar xan adlı təyyarəçi gəldi. O, İranda (Cənubi Azərbaycan - Ş.N.) anadan olmuşdu. Söhbət zamanı məlum oldu ki, o, Müsavat hökumətinin təyyarəçisi olub. "Sənin əqidən "qızıl ordu"da xidmət etməyinin ziddinə deyil ki?" sualına o belə cavab verdi:

- Mənim əqidəm mənə veriləcək pulun miqdarından asılıdır.

Bu cavabdan məlum oldu ki, Əfşar etibarlı adam deyil, ona görə də biz onu təyyarəçi vəzifəsinə götürmədik. O, Azərbaycan Hava Donanmasında işə düzəldi. Bir xeyli işləyəndən sonra, Əfşar həkim işləyən həyat yoldaşı ilə qaçıb İrana getdi" (Marşal S.A. Krasovski "Jizn v aviasii" kitabı, 1960-cı il, səh. 46).

Məlum məsələdir ki, Azərbaycan təyyarəçisinin bu cavabı onun pulgirliyi və ya mənfəətpərəstliyindən irəli gəlməmişdir. O, kiminlə danışdığını bildiyi üçün, tamamilə səmimi cavab verməsi mümkün deyildi. Qəlbən sevdiyi təyyarəçilik peşəsindən ayrılmamaq üçün belə cavab verməyə məcbur idi. Məcburiyyət qarşısında maaş söhbətini önə çəkən Teymur Xan Əfşar "etibarsız adam" təsəvvürü yarada bilərdi. Ayıq həmsöhbət bu cavabı o vaxt tam həqiqət kimi qəbul etmişdi.

Təyyarəçi Teymur Xan Əfşarın gələcək taleyinin Azərbaycan Demokratik Respublikasının Milli Ordusunda məsləkdaşları olan Mahmud Mahmudzadə, Teymur Mustafayev və başqalarından çox az fərqləndiyini təsəvvür etmək çətin deyildi.

Təyyarəçi Teymur Xan Əfşarın son taleyi o tay İranda necə olub, məlum deyil.

* * *

1919-cu ildə Milli Ordumuzda təyyarəçi kimi xidmət edən Mahmud Mahmudzadənin 1927-ci ildə Solovki həbs düşərgəsindən yazdığı məktubundan sətirilər:

...1896-cı ildə Lənkəranda anadan olmuşam. On üç yaşına qədər məktəbdə oxumuşam. Ərəb və fars dillərini öyrənmişəm. İki il Lənkəran üçillik məktəbində ibtidai təhsil almışam, sonra gimnaziyaya daxil olmuşam. 1918-ci il fevralın 23-də gimnaziyanı ekstern yolu ilə bitirmişəm. Ali təhsilimi yarımçıq qoyub əlimə silah alaraq, millətimi, torpağımı təcavüzkarlardan xilas etmək məcburiyyətində olmuşam.

Süvari gizirliyindən başlayaraq, artilleriyaya keçib, 1919-cu ildə Tiflisdə aviasiya məktəbinə düşdüm (arxivdə gizir M. Mahmudzadənin oxuması haqqında Azərbaycan Respublikasının hərbi attaşesinə göndərdiyi belə bir raport saxlanılır: "Diqqətinizə çatdırıram ki, iyulun 4-də Tiflis şəhərinə çatdım və aviasiya məktəbində dərslərə başladım - Ş.N.). 1920-ci ildə Bakıya qayıtdım. Azərbaycan Ordusunun Baş Qərargahı məni və dostumu hərbi hava məktəbinə göndərdi.

Məktəbin rəisi, hərbi təyyarəçi Pavlov, bizim aviasiya biliyimizi yoxlayan sonra, hamımızı nəzəriyyədən təcrübəyə keçirdi. Bizə M-5 hidrotəyyarəsini starşına Karpuxinin rəhbərliyi ilə yığmağı tapşırdılar. Mənim yoldaşlarım Teymur Mustafayev, Əlihüseyn Dadaşov, Əhmədəli Əjdər Həsənzadə, Məlik Mikayıl Mirzə idi.

M-5 sınaq təyyarəsini yığandan sonra, növbə ilə uçuşa başladıq. 1921-ci ildə ilk uçan Teymur Mustafayev oldu. O, məşq edib hərbi təyyarəçi rütbəsini aldı. 1922-ci sentyabrın 22-də məndə uçdum. Məndən sonra Əlihüseyn Dadaşovu və kursant Əsəd Əliyevi uçuşa buraxdılar. Əlihüseyn Dadaşov və mən əlavə imtahan

verib hərbi təyyarəçi rütbəsi aldıq.1923-cü ildə məni Sevastopol yaxınlığındakı Kaçinski Hərbi Aviasiya Məktəbinə göndərdilər...

1926-cı il oktyabrın 25-də həbs olundum. Səbəbini soruşdum, dedilər ki, 1920-21-ci illərdə xalq arasında milli məsələ ilə bağlı söhbətlər aparmısan. Məndən bir az əvvəl hərbi təyyarəçi dostlarımı - Əlihüseyn Dadaşovu və Teymur Mustafayevi həbs etmişdilər. Bizi əlli ikinci maddə ilə beş il müddətinə Solovki adalarındakı həbs düşərgələrinə göndərdilər".

* * *

On birinci ordu Azərbaycana gələndən sonra Azərbaycan milli diviziyasının tərkibində aviadəstələr təşkil olunmuşdu. Bu aviadəstələrdə azərbaycanlı gənclərdən təyyarəçilər hazırlanırdı. Bakının müdafiəsi üçün aviasiya divizionu təşkil olundu. Respublikada aclıq və dağıntının hökm sürdüyü bir vaxta - 1920-ci il mayın iyirmi dördündə Bakıda Hərbi Dəniz Aviasiya məktəbi açıldı.

1924-1926-cı illərdə ilk dəfə olaraq Bakı - Tiflis, Bakı - Pyatigorsk, Bakı - Yevlax hava marşrutları açıldı. Belə bir vaxta "M-5" və "M-9" təyyarələri respublika səmasında cövlan edirdi.

Gərgin axtarışlardan sonra, Mahmud Mahmudzadənin haqqında danışıdığım azərbaycanlı təyyarəçilərdən ancaq birinin kimsəsini tapa bildim - Teymur Mustafayevin qardaşı ağsaqqal İsrafil müəllimi. Unudulmuş, yaddan çıxmış qardaşının adını eşidəndə qocaman müəllimin uşaq kimi kövrəldiyini təsvir etmək çətinidir...

Qardaş həsrətli İsrafil müəllim:

- Qardaşımın adı iyirminci illərdə dastan idi, - dedi, - hamı, böyük də, kiçik də onunla fəxr edirdi. Atam, anam isə bu şöhrətdən bərk narahat idilər. "Bu xoşbəxtliyi bizə çox görmə, ay Allah, deyib, Tanrıya dua edirdilər. Kasıb ailə idik. Teymur işləyəndən sonra güzəranımız yaxşılaşdı. O məndən böyük idi. 1896-cı ildə Bakıda anadan olub. Atam dülgər idi. 1919-cu ildə hökumət onu pulsuz-parasız məktəbə götürəndə, atam xoşbəxtliyindən özünə yer tapa bilmədi.

1922-ci ildə əlaçı pilot Teymur Mustafayevə iki mükafat bir-birinin dalınca verildi. Noyabrın 14-də yüz səksən nömrəli əmrlə respublikanın Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif olundu. Həmin il aprelin 20-də Respublika Hərbi Dəniz Komissarlığının yüz otuz iki nömrəli əmri ilə Teymur uçuşda qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə üstü yazılı qızıl saatla mükafatlandırıldı.

Təyyarəçi Teymur Mustafayev 1924-cü ildə Xəzərin üstü ilə beş yüz-altı yüz metr məsafədən uçarkən, dəniz səthinin bir sahəsində yağlı neft ləkələri müşahidə edir. O bu barədə Neft Təsərrüfatı Nazirliyinə məlumat verir. Həmin illərdə respublikamızda hərbi xidmətdə olan, sonralar Sovet İttifaqı Marşalı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Stepan Akimoviç Krasovski yazır ki, Xəzərdə ilk dəfə neftin olmasını azərbaycanlı təyyarəçi Teymur Mustafayev kəşf etmişdir desək, yanılmarıq.

İyirminci illərin sonunda ölkədə ilk siyasi proseslərdən birinə başlandı. Gizli antisovet təşkilat olan "prom - partiya" (sənaye partiya) ittiham edilirdi. Guya bu təşkilat burjuva-texniki ziyalılarından ibarət yuxarı təbəqənin bir hissəsini birləşdirir və sərhədin o tayının köməyinə, digər əks inqilabi qüvvələrin yardımına arxalanaaraq, SSRİ-nin sənaye və nəqliyyat sahələrində pozuculuq fəaliyyəti göstərmiş. Həmin iş üzrə ölkədə bir çox məşhur aviasiya konstruktorları, təyyarəçi və mühəndislər həbs edildilər.

Azərbaycanlı təyyarəçi Teymur Mustafayev də guya "sərhədin o tayının köməyinə" gedənlərdən biri olub. Yalan və haqsızlığın qurbanı olan Teymur 1926-cı ildə həbs edilib, əvvəl Solovki adalarına, sonra isə Qazaxıstanın Karaqanda şəhərinə sürgün edilir. Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün ilk qurbanlarından olan həmyerlimiz burada da fəaliyyətini dayandırmır. O, Karaqandada yenicə açılan daş kömür mədənlərinin inkişafında yaxından iştirak edir. "Karaqanda-kömür" mədənlərində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan T. Mustafayev qaz generatorları qurğusunun hazırlanmasında və Böyük Vətən müharibəsi illərində cəbhə üçün yük avtomobillərinin əsaslı təmirində böyük əmək sərf etmişdir.

Dövlət onun müharibə illərindəki və müharibədən sonrakı xidmətlərini nəzərə alaraq, "Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə", "Əməkdə fərqlənməyə görə" və "Xam torpaqların istifadəyə verilməsinə görə" medalları ilə təltif etmişdir. Həmyerlimiz həm də "Üçüncüdərəcəli dağ mühəndisi" fəxri adına layiq görülmüşdür.

Ömrünün axırına kimi vətəndən uzaqda yaşayıb-ışləyən Teymur Mustafayevin səksən illik yubileyini 1976-cı ildə Karaqanda ictimaiyyəti keçirmişdir.

V. Cilkin familiarlı müəllif "İndustrialnaya Karaqanda" qəzetinin 27 oktyabr 1976-cı il tarixli nömrəsində "Yaxşı insan haqqında" məqaləsində yazır: "Ucaboy, çevik və həmişə gülümsər sifətli Teymur Mustafayevi mədəncilər şəhərində hamı qayğıkeş bir adam kimi tanıyır. O, kiminə xeyirxah məsləhəti ilə, kiminə də mənzil və məişət məsələlərinin həllində kömək edir. Artıq uzun illərdi ki, Teymur şəhər sovetinin xalq nəzarəti şöbəsində ictimai müfəttişdir. O həm də rayon icraiyyə komitəsində mənzil-məişət komissiyasının üzvüdür. Bizim şəhərdə o, demək olar ki, yarım əsrdir yaşayır və işləyir.

1930-cu ildə Qazaxıstanda daş kömür sənayesinin əsası qoyuldu. Bu sahədə ilk və fəal çalışanlardan biri də Teymur Mustafayev idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində o, yük avtomobillərini təmir edib cəbhəyə göndərən sexin rəisi idi. Onun təşəbbüsü ilə yük avtomobillərinin mühərrikləri qaz generatorları ilə işləməyə uyğunlaşdırılmışdı. Bu təşəbbüs cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün yüz tonlarla benzin yanacağına qənaət etməyə imkan vermişdi.

Müharibədən sonra Teymur Mustafayev Tixonovski, Novo-maykudski, Prişaxinski avtobazalarının və avtotəmir emalatxanalarının tikintisinə rəhbərlik etmişdir".

Heç bir günahı olmadan sevimli hərbi təyyarəçilik sənətindən ayrılıb, doğma Azərbaycandan uzaqda yaşayan Teymur Mustafayev yetmişinci illərdə bir neçə dəfə öz Vətəninə qonaq kimi gəlib-qayıtmışdır. Bir neçə dəfə köçüb, Vətəni Azərbaycanda yaşamaq üçün bizim yuxarı dairələrə müraciət etsə də, "Yox, sən siyasi dustaq olmusan, xalq düşmənisən..." kimi ədalətsiz ittihamlarla onu məyus qaytarmışlar.

1981-ci ildə qürbətdə Vətən həsrəti ilə vəfat edən Teymur Mustafayevin hazırda Karaqanda şəhərində iki oğlu yaşayır. Böyük oğlu Yusif dağ mühəndisidir, kiçiyi İsgəndər isə atasının ilk gəncliyində yarımçıq qalmış arzusunı davam etdirir - təyyarəçidir.

Hər şeyin ilki əzəli və əbədidir. Tarixin müəyyən mərhələlərində onlar unudulsalar da, gec-tez yada düşür, xatırlanırlar. Haqq nazilir, amma üzülmür. Bu gün adı, şöhrəti doğma xalqına qaytarılan ilk təyyarəçilərimizin - Fərrux ağa Qayıbovun, Teymur Xan Əfşar, Mahmud Mahmudzadənin, Teymur Mustafayevin, Əlihüseyn Dadaşovun, Məlik Mikayıl Mirzənin, Əsəd Əliyevin, Əjdər Əhədli Həsənzadənin ömür və döyüş yolu öyrənilməklə adları əbədiləşdirilməlidir.

YADDAŞIN BƏRPASI

Peşəkar ədəbiyyatçı, tanınmış publisist Şəmistan Nəzirli milli tariximiz və mənəvi yaddaşımız sahəsində apardığı yaradıcılıq axtarışları və tapıntıları ilə böyük vətənpərvərlik missiyasını yerinə yetirir. O, bu sahədə kifayət qədər uğurlar əldə edib. Yaхşı xatırlayıram, hələ uzaq 70-ci illərdə (1974) Şəmistan Nəzirli böyük rus yazıçısı Mixail Şoloxovla onun vətəni olan Rostov vilayətinin Veşenskaya stantsiyasında görüşü barədə maraqlı material dərc etdirmişdi. Mixail Aleksandroviçlə söhbətində o, dahi rus yazıçısının Ümumittifaq miqyasında tanınmış və xalqın sevimlisi olan Azərbaycan şairi Səməd Vurğunla dostluq əlaqələri barədə əhəmiyyətli məlumatlar əldə etmişdi. Bu məlumatlar böyük ədiblərin birgə fotosəkkili ilə tamamlanırdı. Demək istəyirəm ki, Şəmistan Nəzirlinin bütün ədəbi əsərləri və jurnalist araşdırmalarına azərbaycançılıq notları və vətənpərvər qısqançlıq xasdır. Şəmistan Nəzirlinin axtarışlarındakı həmrəylik və dolğunluq onun obrazlı, canlı və bədii yazı üslubu ilə uzlaşan işlərinin həm də elmi-tədqiqat əsaslı olduğunu deməyə imkan verir.

Şəmistan Nəzirlinin sənədli əsərləri və kitablarında Azərbaycanın hərbi tarixi, əsgər və zabitlərin, generalların döyüş yolu və qəhrəmanlıqları xüsusi yer tutur. Tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, topoqraf-general İbrahim ağa Vəkilov, süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski, general Bakıxanov, Yadigarov, Novruzov, Talışxanov qardaşları, Port Artur epopeyası, Birinci Dünya Müharibəsi və Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları general Tərhan bəy Əliyərbəyov, Heybət Heybətov, Hacıbaba Zeynalov, Akim Abbasov, Mahmud Əbilov və digər parlaq şəxsiyyət və sərkərdələr geniş işıqlandırılır.

Ən nəhayət, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbovun qısa, lakin şərəfli döyüş yolu haqqında geniş məlumatlar qarşımızdadır. O Fərrux Ağa Qayıbov ki 1916-cı ildə Qərb cəbhəsində "İlya Muromets" aeroplanının ekipajı ilə birlikdə düşmənin qat-qat güclü olan hərbi təyyarələri ilə qeyri-bərabər döyüşə girişib, düşmən aviasiyasına sarsıdıcı zərbə endirib və təyyarə heyəti ilə birgə qəhrəmancasına həlak olub. O zaman onların şücaəti, hətta alman tərəfinin qeyri-ixtiyari heyrətinə səbəb olmuşdu və onlar qəhrəman təyyarəçiləri ehtiramla dəfn etmişdilər.

Fərrux ağa Qayıbovun heyrətamiz həyat yolu, sonradan isə tarixi haqq-ədalətin bərpasına və qəhrəmanın adının vətəni Qazax rayonunda əbədiləşdirilməsinə edilən cəhdlər, sovet məmurlarının buna göstərdiyi müqavimət - bütün bunlar bir tale çərçivəsinə sığmır və milli tariximizin şanlı səhifələrini unuduran və ya təhrif edən siyasiləşmiş sovet ideologiyası və repressiya maşınının eybəcərliklərini ortaya qoyur. Bu eybəcərliklər özünü digər azərbaycanlı təyyarəçi - Müsavat hökuməti dövründə qulluq etmiş və bolşeviklər tərəfindən Solovets adalarına sürgün edilmiş Teymur Mustafayevin taleyində xüsusi aydınlıqla

göstərib. Maraqlıdır ki, sürgündən sonra Karaqandaya gələn bu qeyri-adi insan öz qabiliyyəti və texniki istedadı sayəsində böyük hörmət və ehtiram qazanaraq, Qazaxıstanın kömürçixarma sənayesinin inkişafına və Böyük Vətən müharibəsində cəbhənin təminatına böyük tövələr verib. Artıq ahıl yaşlarında uzun ayrılıqdan sonra Azərbaycana qayıtmaq istəyən Mustafayevin qarşısını yenə də yüksək rütbəli məmurların köhnə düşüncə tərzı kəsir...

Eyni aqıbet Azərbaycan aviasiyasının digər pioneri - Teymur xan Əşrəfi də haqlaya bilərdi; əgər o, 30-cu illərdə Azərbaycanı tərk etməsəydi.

Beləliklə, Fərrux Qayıbov haqqında oçerk tariximizin digər səhifələrini də açır və hətta ən ağır ayrışeçkilik və ideoloji məhrumiyyətlər dövründə layiqli nümayəndələri ilə seçilən millətimizin yaxın keçmişinə işıq salır.

Düşünürəm ki, Şəmistan Nəzirinin dramatik və ibrətəməz əsəri oxucular üçün əsl hədiyyə, həyatda ideal axtarışında olan gənc nəsil üçün isə örnək olacaq. Əlbəttə ki, belə kitablar bugünkü müstəqil Azərbaycanın müdafiəçilərinin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə almasında əvəzsiz rol oynayır, tarixi torpaqlarımızın məlum qüvvələr tərəfindən dəstəklənən Ermənistanın işğalından azad edilməsi və ərazi bütövlüyümüzün bərpası işində onlara ruh və qətiyyət verir.

*Səyavuş Məmmədzadə,
yazıçı, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi*

Qazax şəhərində aviasiya marşalı Pavel Kutaxov tərəfindən poruçik Fərrux ağa Qayıbovun şərəfinə qoyulmuş 01 təyyarə monumenti (1973)

Fərrux ağa Qayıbovun doğulduğu Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndi (1977-ci ilin foto şəkli).

Şəmistan

Azərbaycan hərbi tarixinin və Səməd Vurğun ömrünün araşdırıcısıdır. Hər iki sahədə silsilə əsərlər müəllifidir. "Vurğun keçib bu yerlərdən", "Ellər Vurğunu", "Yaddaşlarda yaşayan Vurğun", "Qərribə talelər", "Qoridən gələn qatar", "Azərbaycan generalları", "Daş Salahlı Məhəmməd Koxa", "Cümhuriyyət generalları", "Qacarlar", "Tam artilleriya generalı S.Mehmandarov", "Arxivlərin sirri açılır", "Qarxunlu Əşrəf bəy", "General Əliağa Şixlinski ömrü", "Güllələnmiş Azərbaycan generalları" və başqa tarixi-publisist əsərləri ilə tanınır.

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür. "Səməd Vurğun fəxri diplomu"na (1996), "Qacarlar" əsərinə görə İran Dostluq Cəmiyyətinin birinci dərəcəli mükafatına (1995), "General Həzi Aslanov", "General Əliağa Şixlinski" (1995), "Elm" fondunun "İlin ən yaxşı kitabı" (1999), H.Zərdabi adına Respublika mükafatına (2002) və "Səməd Vurğun mükafatına"na (2004) layiq görülmüşdür.

Mətn Şəmistan Əmiraslan oğlu Nəzirli

Tərtibat Orxan Bədəlov